

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra sociologie

sociologie

Mgr. Jiří Č e r n ý

**Působení skupinových mentalit v ČR
po roce 1989**

**The Influence of Social Group Mentalities
in the Czech Republic after 1989**

Teze disertační práce

vedoucí práce – Doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc.

2007

- **Cíle disertační práce**

Disertační práce si klade za cíl popsat a analyzovat působení mentalit vybraných sociálních skupin jako jednoho z kulturně sociálních procesů transformace české společnosti po roce 1989. Mentality jsou popisovány prostřednictvím jejich odrazů v postojích a politických či ekonomických aktivitách jednotlivých sociálních skupin (definovaných podle socioprofesionálního statusu, subjektivního sociálního zařazení a věku), a to v národním i mezinárodním kontextu.

Rozbor teoretických přístupů k dané problematice nás dovedl k návrhu operacionalizace jinak intuitivně chápaného pojmu mentalita, a to konkrétně v sociologickém kontextu mentalit skupinových. Mentality považujeme za taková schémata vnímání, myšlení a jednání, která jsou typická pro určitou skupinu lidí a relativně stabilní v čase. Mentalita je prostředníkem k zajištění trvání skupiny v čase jako určité svébytné entity, musí však zároveň umožňovat koordinaci skupiny formou legitimizace hierarchické sociální struktury a naplňovat každodenně na úrovni všech členů skupiny společně stanovené cíle. Proto jsme se pokusili stanovit tři strukturální dimenze, ve kterých je vhodné projevy mentalit zkoumat – jedná se o skupinovou identitu, legitimitu organizace skupiny a dosahování skupinových cílů.

Tabulka 1 – Dimenze skupinové mentality

1. Kultura	2. Politika	3. Ekonomika		
Okolní prostředí				
SOCIÁLNÍ SKUPINA			Mentalita	1. Identita
				2. Legitimita
				3. Dosahování cílů
Členové skupiny				
1. Sebepojetí	2. Vztahy	3. Potřeby		

Schéma je možné číst následujícím způsobem:

- Identita skupiny zajišťuje sociální inkluzi členů skupiny skrze společné zvyky, symbolizované zkušenosti, pověsti, umění, vyznávané hodnoty atd. Identita skupiny je zajištěna tím, že členové skupiny si ve svém sebepojetí uvědomují své členství ve skupině a vůči okolí stvrzují toto členství udržováním svébytné kultury v čase a prostoru.
- Legitimita organizace skupiny umožňuje efektivní reagování na změny prostředí. Vztahy ve skupině mohou být díky tomu koordinovány v hierarchické struktuře, skupina odpovídá na podněty okolí společně a jednotně, tedy politicky s ohledem na různé zájmy členů skupiny.

- Dosahování cílů skupiny spočívá v různé míře na všech členech skupiny. Naplňování stanovených cílů umožňuje uspokojovat potřeby členů skupiny s ohledem na potřeby ostatních a se svým okolím fungovat na ekonomické bázi.

Působení skupinových mentalit v transformaci společnosti se odehrává zejména skrze proces legitimizace politických ideologií, snažících se oslovit své publikum pro získání skupiny k naplňování zvolených cílů navrhovanými prostředky. Zatímco výskyt různých ideologií se vztahuje zejména k osobnostem elit a většina lidí nemá k tomuto procesu moc co říci (T.W. Adorno), proces legitimizace moci spjaté s danou ideologií je již tématem pro celou společnost a všechny její sociální skupiny. Zde podle našeho názoru začínají hrát mentality významnou úlohu, neboť se v jejich působení projevuje vícerozměrný charakter společnosti (přináležitost člověka k různým sociálním skupinám). Existence skupinových mentalit znemožňuje jednorozměrné řízení společnosti podle potřeb moci, vede naopak k nutnosti zohlednit v procesech modernizace společnosti mentality jako kulturně sociální prvek změn (změny se uvádějí do praxe jakoby lomeně, v zrcadle skupinových mentalit).

Proces postkomunistické transformace zahrnuje vytváření nových skupin a mentalit i přetváření mentalit stávajících. Jak ukázala kvalitativní sonda, realizovaná v letech 2003/2004 formou kvalitativních rozhovorů s reprezentanty různých sociálních skupin, zdroje utváření mentality leží jednak v reinterpetaci životních zkušeností skupiny, jednak ve vnímání a interpretaci životních zkušeností druhých skupin a ve snaze o legitimizaci vlastní mentality jako identické součásti společnosti. Různé sociální skupiny se tedy na procesu legitimizace probíhajících změn ve společnosti aktivně podílejí, přičemž je vnímají nikoli jen v kontextu mentality vlastní sociální skupiny, ale ve svých úvahách rekonstruuji vyšší celek společnosti a pozici „své“ skupiny (či skupin) v jeho rámci.

V navazující kvantitativní analýze jsme se zaměřili zejména na proces legitimizace sociálních nerovností v mentalitě společnosti. Zkoumali jsme působení skupinových mentalit v tomto procesu jak v mezinárodním srovnání, tak relativně mezi jednotlivými významnými sociálními skupinami české společnosti. Dále jsme se zaměřili na oblast pracovních orientací, která byla v první dekádě transformace významná z hlediska legitimizace procesů v rámci „hodiny politiků“ (R. Dahrendorf), jejichž úkolem bylo provést národ „údolím slz“ a zabránit možnosti znovunastolení totalitních ideologií. Vzhledem k tomu, že tato kvantitativní část práce spočívala na sekundární analýze dat získaných k jiným účelům, bylo nezbytné se omezit pouze na některé vybrané indikátory. Cílem bylo pokrýt výše zmiňované specifické dispozice ke vnímání, postojům i jednání, a to pokud možno v různých dimenzích mentality – tedy skrze sebeidentifikace, hodnocení významnosti různých životních a pracovních atributů, reflexi skutečného stavu z hlediska těchto atributů, saturaci potřeb, legitimitu probíhajících změn, volební chování a politické preference (ty byly analyzovány pouze v národním kontextu).

- **Národní mentalita**

Psychologizující přístupy k transformaci společnosti se obvykle zaměřují na národní společnosti jako celky, případně na moderní společnosti jako na homogenní množinu. Pokud jsme v operacionalizaci pojmu „mentalita“ hovořili o sociální skupině, musíme mít v první řadě na mysli také národní společnost. Národní mentality hrají v transformaci společností významnou roli, neboť teprve na jejich úrovni se odehrává dlouhodobá legitimizace vůdčích ideologií ve skupině.

Za jeden ze základních znaků skupinových mentalit z hlediska směřování národní společnosti lze považovat vnímání sociálních nerovností ve společnosti. Odkazuje totiž na proces legitimizace hierarchické sociální struktury ve společnosti, tedy i na proces transformace moci a jejích modernizačních ideologií. Z hlediska postkomunistické transformace je významné to, že poměrně široká akceptace obecných transformačních cílů byla doprovázena průběžným hledáním prostředků k jejich dosahování. Legitimizačním procesem jednotlivých ideologií se staly demokratické volby. Významným prvkem tohoto legitimizačního úsilí moci bylo tedy oslovit co nejširší publikum, přesvědčit jej o funkčnosti zvolených modernizačních prostředků a přenést naplňování transformačních cílů až do nejkrajnější úrovně každodennosti.

Na základě analýzy dat ISSP 1992 a 1999 jsme zjistili, že po celou první dekádu transformace věřili občané České republiky významu ctižádostivosti a usilovné práce pro dosažení úspěchu. Tyto hodnoty dokládají silné očekávání co do zavedení meritokratických principů a spravedlnosti v odměňování, zakotvené v mentalitě společnosti. V postojích lidí vzrostl mezi roky 1992 a 1999 význam vzdělání pro dosažení finančního úspěchu. Tento atribut byl neoliberalní transformační koncepcí zprvu opomíjen, neboť byl v protikladu k legitimizačním potřebám moci – aby šance na úspěch měli všichni stejné (a za neúspěch si tedy případně mohli sami).

Zcela jiný byl však pohled na hodnocení reálné spravedlnosti odměňování. V roce 1999 se obyvatelé v postkomunistických zemích odlišovali od Západoevropanů a obyvatel USA a Kanady v pocitu, že lidé jsou odměňováni podle svých výkonů, dále v pocitu, že jsou odměňováni podle inteligence i schopností, a také v pocitu, že pro cestu nahoru musí být člověk zkorumpovaný. Absence očekávané zásluhovosti a naopak přítomnost alternativních a z hlediska společenské morálky nepřijatelných „cest nahoru“ muselo představovat zřejmou překážku v procesu legitimizace nové moci.

Tuto analýzu jsme doplnili obecnějším pohledem na vnímání práce v postkomunistických zemích. Také zde jsme zaznamenali v roce 1997 na úrovni hodnot a postojů významné rozdíly mezi postkomunistickými zeměmi a vyspělými západními demokraciemi. V postkomunistických zemích byla práce častěji vnímána především jako prostředek obživy, jako to nejdůležitější v životě, kde záleží hlavně na vysokém příjmu a méně již na možnostech postupu či zajímavosti zaměstnání. V postkomunistických zemích jsme ve všech

zmíněných attributech práce také zaznamenali zvýšenou relativní frustraci – tyto atributy skutečné práce byly totiž hodnoceny vždy hůře než v západoevropských zemích či USA a Kanadě (hůře byla také hodnocena jistota práce, která však byla stejně významná pro obyvatele všech zkoumaných zemí).

Lidé v postkomunistických zemích by si také častěji zvolili práci ve státním než v soukromém sektoru (v průměru tři pětiny z nich), zatímco v západoevropských zemích by to byly průměrně dvě pětiny a v USA či Kanadě dokonce jen pětina lidí. Poněkud odlišně vypadá situace, pokud jde o volbu mezi zaměstnaneckou pozicí obecně a podnikáním. V průměru by si podnikání v postkomunistických zemích (zejména díky vlivu Polska) zvolilo více lidí než zaměstnání v soukromém sektoru. Tento paradox ukazuje na nízkou legitimizaci soukromého sektoru, zejména z hlediska jistoty zaměstnání. Česká republika však patřila k zemím s nejnižší preferencí samostatného podnikání, a to i přes to, že v kvalitativní sondě byli podnikatelé často vnímáni jako ti, kteří nic moc nedělají a mají velké peníze. Úplný zákaz soukromého podnikání v Československu se významně podepsal jak na nízké legitimitě soukromého sektoru z hlediska zaměstnaneckých příležitostí a kariéry, tak na nedůvěře a často pejorativním přístupu k podnikatelům. V první dekádě transformace se v tomto ohledu mentalita změnila jen málo, což si mnozí drobní a střední podnikatelé (a dokonce i někteří poučení manažeři, kteří naopak význam této skupiny z hlediska ekonomiky země vyzdvihovali) v kvalitativní sondě uvědomovali a cítili v tomto ohledu potřebu s tímto obrazem něco dělat.

Ačkoli lidé v postkomunistických zemích považovali práci častěji za nejdůležitější činnost v životě, ve skutečnosti šlo často čistě jen o práci jako zdroj obživy. V chudších zemích byli lidé ochotni častěji pracovat více hodin, pokud by si vydělali více peněz, a častěji také pracovali jen tolik, kolik museli, pokud za to nemohli získat nic navíc. Také hrdost na vykonávanou práci a podnik, kde člověk pracuje, je v postkomunistických zemích nižší. Vyšší jsou naopak obavy ze ztráty zaměstnání a obava, že by nebylo snadné najít si jinou odpovídající práci (tedy nedostatky pracovního trhu). Zde se však postkomunistické země neliší ani tolik od západní Evropy, která řeší téměř obdobné „transformační obtíže“, jako zejména od USA, jehož hospodářství je na tom nesrovnatelně lépe.

Shrnutí pomocí clusterové analýzy potvrdilo specifické postavení postkomunistických zemí, i když v tomto případě jde do značné míry o vliv bohatství či chudoby jednotlivých zemí, neboť v postkomunistickém clusteru se umístily i dvě nejchudší ze zkoumaných západních zemí – Portugalsko a Španělsko, kde panuje také vysoká preference zaměstnání ve státním sektoru a relativně velké obavy z možné ztráty zaměstnání, avšak hrdost na vykonávanou profesi je vyšší než v případě postkomunistických zemí. Dominantním rozdílem mezi clustery bylo vnímání práce jen jako zdroje obživy (jako nutnosti), nebo více jako postmateriální hodnoty. Vysoký význam práce spolu s vírou v dosažení úspěchu za podmínky ještě usilovnějšího pracovního výkonu

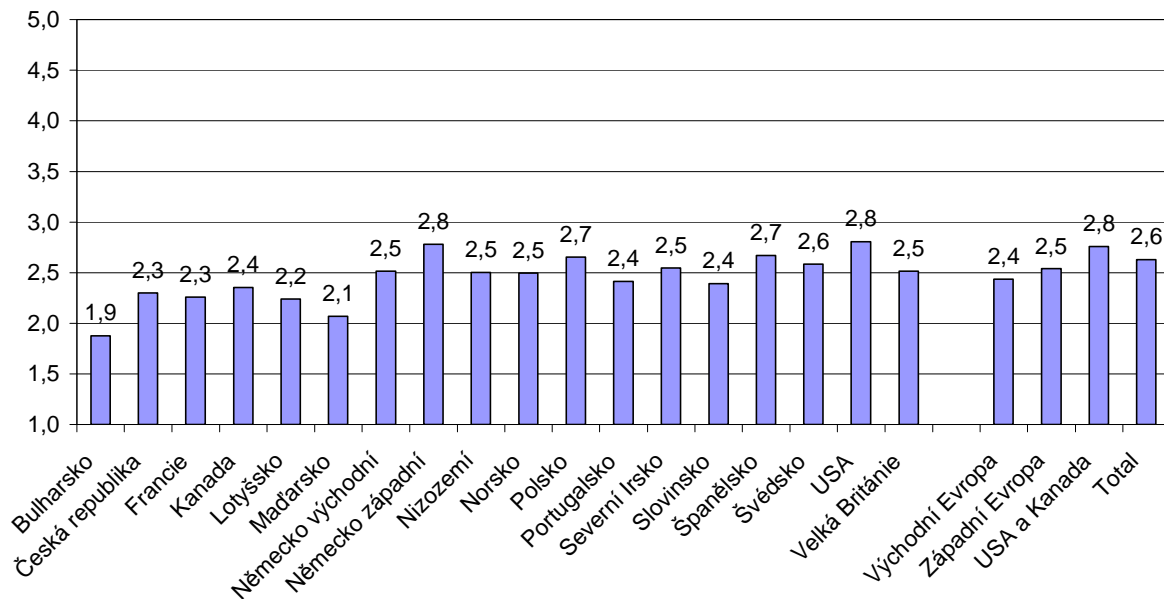
připomíná do značné míry „protestantskou etiku“, významnou zejména v počátcích rozvoje kapitalistických společností. To ukazuje na odlišná stadia vývoje společností z obou clusterů, neboť vyspělé země jsou co do pracovních orientací posunuty již mnohem dál k „postmodernímu“ pojetí práce jako zábavy, nikoli nutnosti. Avšak ani nepříliš úspěšné ekonomické ukazatele by samy o sobě nemusely znamenat až takový problém z hlediska naplnění modernizačních cílů, kdyby zároveň v mentalitě společnosti nedošlo k delegitimizaci modernizačních prostředků prosazovaných neoliberální transformační ideologií.

V České republice došlo totiž k významnému poklesu souhlasu s názorem, že velké rozdíly v platech jsou důležité pro prosperitu země. Zatímco v roce 1992 byla téměř polovina lidí ochotna akceptovat velké diference jako funkční prvek sociální struktury, související s odměnou za řízení, ze kterého profitují všichni (neboť to zvyšuje prosperitu země), v roce 1999 mělo toto funkční vnímání nerovností již výrazně menšinovou podporu. To svědčí o tom, že většina lidí považovala vysoké odměny některých za cosi, co se děje spíše na úkor ostatních, než aby to celku společnosti přinášelo adekvátní hodnotu. To vše ukazuje na odmítnutí nastavených modernizačních prostředků, které nevedly ke spravedlivému oceňování odvedené práce a nelegitimizovaly moc ani sociální strukturu, vznikající podle názoru většiny na nespravedlivých principech.

Na rozdíl od počáteční podpory pravicové ideologie ODS začaly ve společnosti posilovat výrazně levicové postoje k sociálním nerovnostem. Vzrostl pocit, že příjmové rozdíly jsou velké, a zejména souhlas s tím, aby vláda tyto rozdíly direktivně snížila. V roce 1999 se postkomunistické země v průměru odlišovaly jak od západní Evropy, tak od USA a Kanady (zde dokonce o více než jednotku škály). To bylo také důvodem zhrounutí politického kyvadla směrem k alternativním transformačním ideologiím, v České republice konkrétně k předčasným volbám v roce 1998 a následné osmileté vládě ČSSD. V těchto změnách se odráží působení mentality, která nebyla schopna opustit zažitě rovnostářství (jak předpovídal L. Holý) a ochotna odpustit nespravedlnost privatizačních excesů a chabé morální vedení „údolím slz“. Z hlediska běžného člověka byl téměř spravedlivější předešlý režim, kde měli všichni rovné příležitosti krást „společný“ majetek, než nový systém, kde podle názoru většiny mohli krást jen vyvolení. Navíc šlo často o lidi svázané s dřívějším režimem, což v očích široké veřejnosti transformační proces dále diskvalifikovalo (a z rozhovorů v rámci kvalitativní sondy to bylo jasně znát). Je až s podivem, jak téměř nikdo z politických špiček (snad s výjimkou Václava Havla) si netroufl otevřít „kulturní trauma“ komunistické degradace českého národa.

Graf 1:

Velké rozdíly v platech jsou důležité pro prosperitu naší země
 (ISSP Sociální nerovnosti 1999; průměr: 1=zcela nesouhlasí, 5=zcela souhlasí)

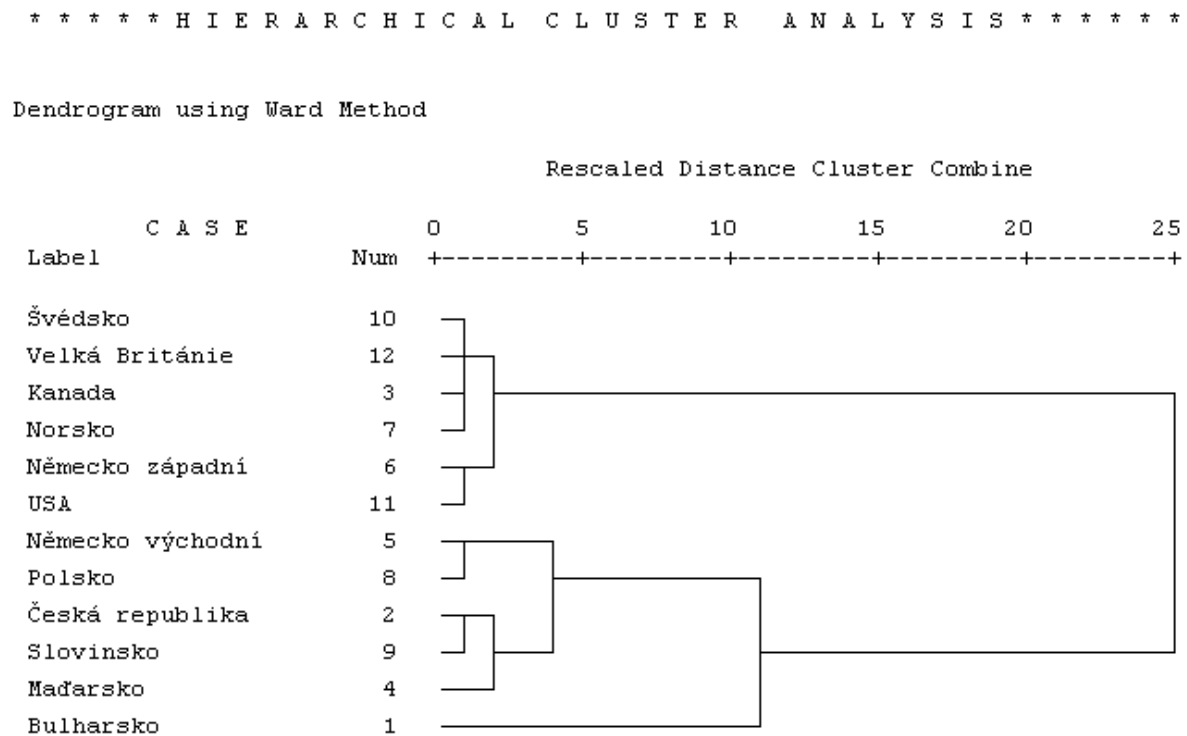

Nedostatečný úspěch modernizační ideologie se v mentalitě společnosti odrazil také v subjektivním sebezařazení na společenském žebříčku. V roce 1992 se většina obyvatel ve všech postkomunistických zemích umístila v hodnocení své sociální pozice do spodní poloviny žebříčku (v průměru šlo o dvě třetiny lidí). Ve vyspělých zemích se naopak většina lidí (tři pětiny) zařadila mezi horní příčky sociálního žebříčku. Ačkoli v moderní společnosti by měla alespoň polovina lidí sebevědomě hodnotit své postavení jako nadprůměrné, v postkomunistických zemích se pocit, že lidé profitují ze svého členství ve společnosti, do roku 1999 významně nezlepšil. To lze interpretovat tak, že většina lidí měla i nadále pocit, že je na tom hůř než menšina ostatních ve společnosti. Analýza subjektivní mobility navíc ukázala, že průměrný pocit změny sociálního postavení byl spíše klesající. Tento ukazatel doplňuje předchozí analýzy, neboť zřetelně odlišuje postkomunistické země od ostatních „chudých“ zemí (Španělska, Portugalska). Ačkoli tento pokles může jít na vrub kolektivní mobility závislých či nejvíce ohrožených sociálních skupin (důchodců, dělníků), další analýzy prokáží, že tento pokles zasáhl většinu socioprofesionálních skupin i subjektivně definovaných tříd.

První dekáda transformace nedokázala proměnit postoje k sociálním nerovnostem v žádné ze zkoumaných postkomunistických zemí směrem k postojům lidí ve vyspělých demokraciích, jak prokázala clusterová analýza. Jak ukázaly další statistické analýzy, členství v jednom ze dvou hlavních clusterů bylo možné nejlépe predikovat z průměrného sebezařazení lidí vzhledem k celku společnosti, má tedy významný vztah k ekonomické vyspělosti země a patřičného ocenění vlastního postavení jejích obyvatel, plynoucího z rovnosti

šancí a možnosti dosáhnout spravedlivé odměny za svou snahu. Mezi postkomunickými zeměmi zároveň existují větší rozdíly než mezi moderními demokraciemi – modernizační prostředky a podoba postkomunistické transformace podléhají v jednotlivých zemích nutně značným individualizujícím faktorům národních mentalit a v nich zděděných dávných odlišností, které se totalitní režim neúspěšně snažil zahladit.

Graf 2: Clusterová analýza (data ISSP Sociální nerovnosti 1999)

Významné je dále i to, že všechna učiněná zjištění podporují laickou představu o mentalitě české společnosti, jak ji zprostředkoval díky rozhovorům se svými „informátory“ a následnou systematizací např. L. Holý. Jedná se zejména o silnou poptávku po svobodě ve smyslu rovnosti šancí, ale nízkou míru akceptace rozdílů z ní plynoucích (silný egalitarismus, který se v hloubkových rozhovorech často projevoval v apriorní nedůvěře k úspěšným podnikatelům). Z dat ISSP je průkazné, že česká společnost disponovala v 90. letech poměrně silnou mentalitou co do očekávaných cílů transformace (zásluhovost, rovnost šancí), které však byly konfrontovány s ekonomickou realitou země, zhoršující se situací na trhu práce a silným pocitem nespravedlnosti z nově vznikajících nerovností. V následujících analýzách jsme se soustředili na pozici dílčích skupinových mentalit a z nich vycházejících postojů a chování v rámci transformačního procesu.

- **Mentality sociálních skupin**

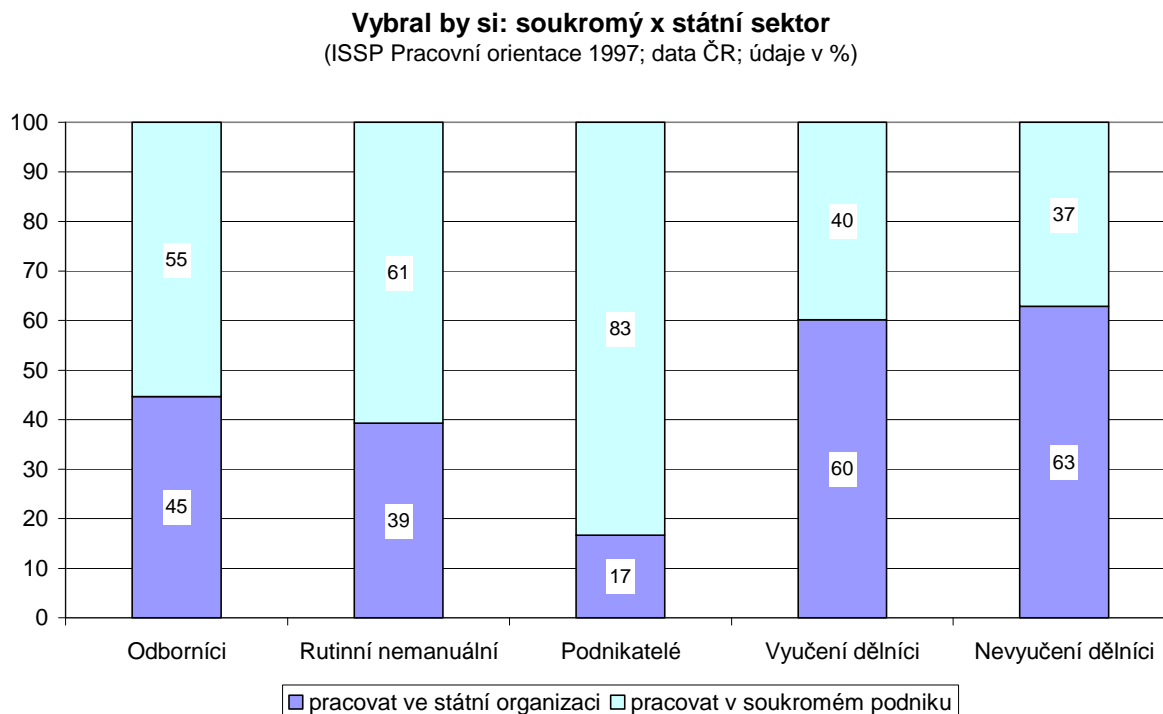
Koncept skupinových mentalit přináší do psychologizujících přístupů k transformaci společnosti strukturální hledisko, které těmto přístupům obecně chybělo. Ačkoli národní mentality jsou společné a do určité míry i dominantní mentalitám dílčích sociálních skupin, přesto existuje v rámci celku společnosti prostor pro existenci specifických skupinových mentalit, které se významným způsobem podílejí na procesu utváření její identity, což následně umožňuje dlouhodobou proměnu národní mentality. Toto strukturální hledisko lze uchopit z různých úhlů – byly vybrány ty strukturalizující znaky, které se vztahují k proměně společnosti tak, že významnou měrou přispívají k legitimizaci či delegitimizaci procesu postkomunistické transformace. Takovýto vztah jsme předpokládali zejména u socioprofesionálního statusu, dále u subjektivního sebezaražení do základních společenských tříd a také u věkových skupin.

Všechny socioprofesionální skupiny zaznamenaly mezi roky 1992 a 1999 posun v názoru na význam vzdělání pro finanční úspěch, naopak ve vnímání ctižádostivosti a usilovné práce jako podmínek úspěchu k žádným významným změnám nedošlo. V roce 1997 považovali práci jen za způsob, jak vydělat peníze, častěji lidé v dělnických profesích, naopak odborníci a rutinní nemanuální pracovníci viděli v práci něco víc než jen zdroj obživy. Zatímco jisté zaměstnání a vysoký příjem chtěly mít všechny skupiny stejně často, v případě hodnocení výše svého příjmu se odlišovali zejména podnikatelé od dělníků. Zřejmý rozdíl panuje v legitimizaci soukromé sféry – soukromý sektor by si vybrali nejčastěji podnikatelé, častěji než státní sektor také rutinní nemanuální i odborníci. Dělníci by preferovali naopak práci ve státním sektoru. Hrdost na vlastní práci, velice významný aspekt fungování každé společnosti, je nejvyšší mezi podnikateli, nejnižší naopak mezi nevyučenými dělníky. Obavy ze ztráty zaměstnání potvrzují rozdíly mezi podnikateli a zaměstnanci, stejně jako spokojenost se svým zaměstnáním, kterou vykazují nejčastěji právě podnikatelé. Na druhou stranu, všechny socioprofesionální skupiny jsou se svou prací v průměru více spokojeny než nespokojeny.

Všechny socioprofesionální skupiny považují velké rozdíly v platech za čím dál méně důležité pro prosperitu země a zároveň čím dál častěji za „příliš velké“. Všechny také v roce 1999 souhlasí častěji s tím, aby vláda snížila rozdíly v platech (zůstává však zachován rozdíl v míře souhlasu mezi odborníky a podnikateli na jedné straně a zejména dělníky na druhé). Z hlediska legitimizace transformačního procesu je významný posun ve vnímání vlastní sociální pozice v rámci společnosti – zde se však žádný posun nedá statisticky prokázat, v roce 1999 zůstávají zachovány pozice z roku 1992. Významné je z tohoto hlediska mírně nadprůměrné hodnocení vlastního postavení u odborníků i podnikatelů (tři pětiny z nich se zařazují mezi horní polovinu společnosti), tedy typických reprezentantů vyšší a střední třídy. Ostatní skupiny hodnotí své postavení jako podprůměrné (vždy alespoň tři pětiny se zařazují mezi spodní polovinu). To se odráželo také v poklesu podpory ODS, ke kterému došlo ve všech skupinách s

výjimkou podnikatelů. Naopak ČSSD zaznamenala zvýšenou podporu napříč všemi socioprofesionálními skupinami.

Graf 3:

V hloubkových rozhovorech se dále ukázalo, že zejména mezi manažery se začalo prosazovat silné sociální cítění, tedy pocit, že skupiny ohrožené transformací mají právo na ochranu a že poctivá každodenní práce lidí ve středních a malých firmách je pro prosperitu České republiky důležitější, než lidé typu „pán s motýlkem“. Podnikatelé poukazovali na to, že zatímco v devadesátých letech byli preferovanou sociální skupinou, od nástupu levice k moci je na ně pohlíženo jako na podvodníky. O to více se však malí podnikatelé distancovali od pochybného obrazu svých kolegů z řad „kapitánů průmyslu“, ovšem upozorňovali na podobné zneužívání a rozkrádání státu ze strany lidí, kteří nemají zájem pracovat nebo vyloženě zneužívají sociální dávky tím, že pracují „načerno“.

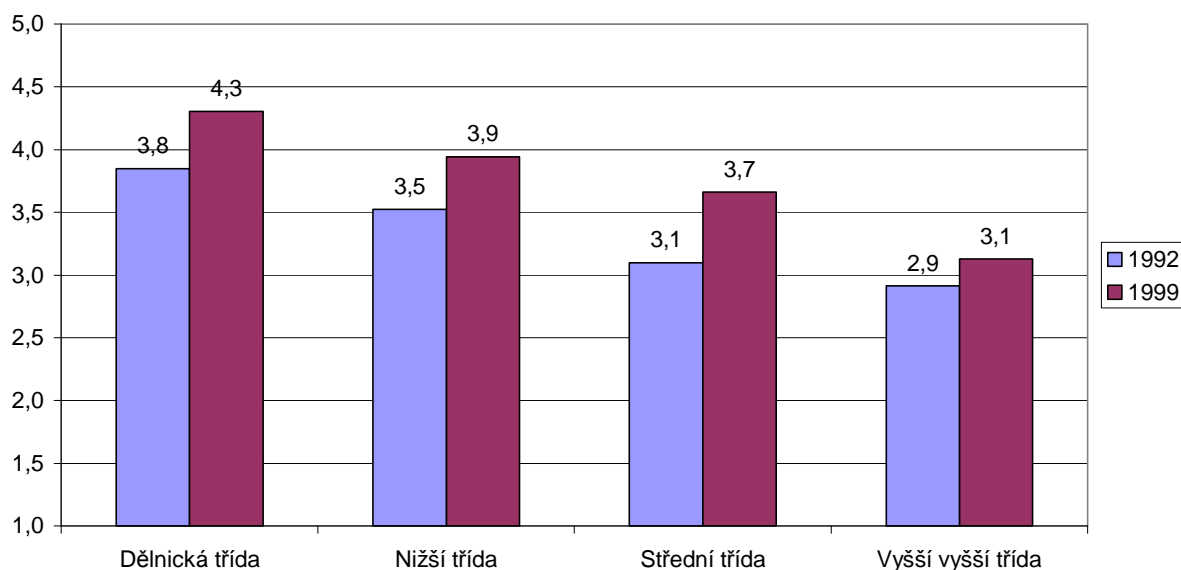
K podobným zjištěním jako v případě skupin definovaných objektivně podle socioprofesionálního statusu jsme došli také v případě subjektivně definovaných tříd. Všechny subjektivně definované třídy hodnotí podobným způsobem růst významu vzdělání pro finanční úspěch. Všechny také hodnotí velké rozdíly v platech jako méně důležité pro prosperitu země a samotné rozdíly jako příliš velké. Čím vyšší je sociální pozice, tím méně je práce vnímána jen jako zdroj obživy. Vlastní práce je také hodnocena vyššími třídami lépe ve všech zkoumaných attributech – příjmu, jistotě, možnosti postupu, zajímavosti i možnosti určit si čas práce. S vyšší pozicí roste preference práce v soukromém sektoru a mírně i preference podnikání. Lidé v nejvyšší třídě jsou

méně ochotni pracovat více hodin a mít za to více peněz, naopak častěji preferují stávající množství práce i peněz. Se sociální pozicí roste hrdost na svou práci a také spokojenost se svou prací, naopak klesá obava ze ztráty zaměstnání a problematičnost nalezení jiné odpovídající práce.

Graf 4:

Je na vládě, aby snížila rozdíly v příjmech

(ISSP Sociální nerovnosti 1992, 1999; data ČR; průměr: 1=zcela nesouhlasí, 5=zcela souhlasí)

Mezi roky 1992 a 1999 došlo k nárůstu souhlasu se zásahem vlády do příjmových rozdílů zejména u dělnické třídy, rozdíl v postojích mezi touto třídou a vyšší třídou se tak ještě více polarizoval. Subjektivní zařazení na sociálním žebříčku ukazuje, že dělnická a nižší třída se mezi roky 1992 a 1999 v rámci sociální struktury ještě více propadaly, zatímco zejména vyšší třída dále stoupala vzhůru. To se v případě vyšší třídy také odrazilo ve velmi vysoké a neklesající podpoře ODS, což dokazuje, že nově vzniklé polistopadové elity se snažily zabránit obratu směrem k levici a zachovat pro ně výhodně nastavená „pravidla hry“. Tato skupina sama však nemohla výsledek voleb zvrátit, pokud zejména střední třída nelegitimizovala modernizační ideologii jako dostatečně spravedlivou a meritokratickou. Pokud chce moc ve skupině legitimizovat změny a zajistit rovnováhu mezi nerovností a redistribucí životních šancí všem členům skupiny, musí jednat s ohledem na mantinely skupinových mentalit. Neoliberální koncepce transformace se nedokázala v těchto mantinelech udržet.

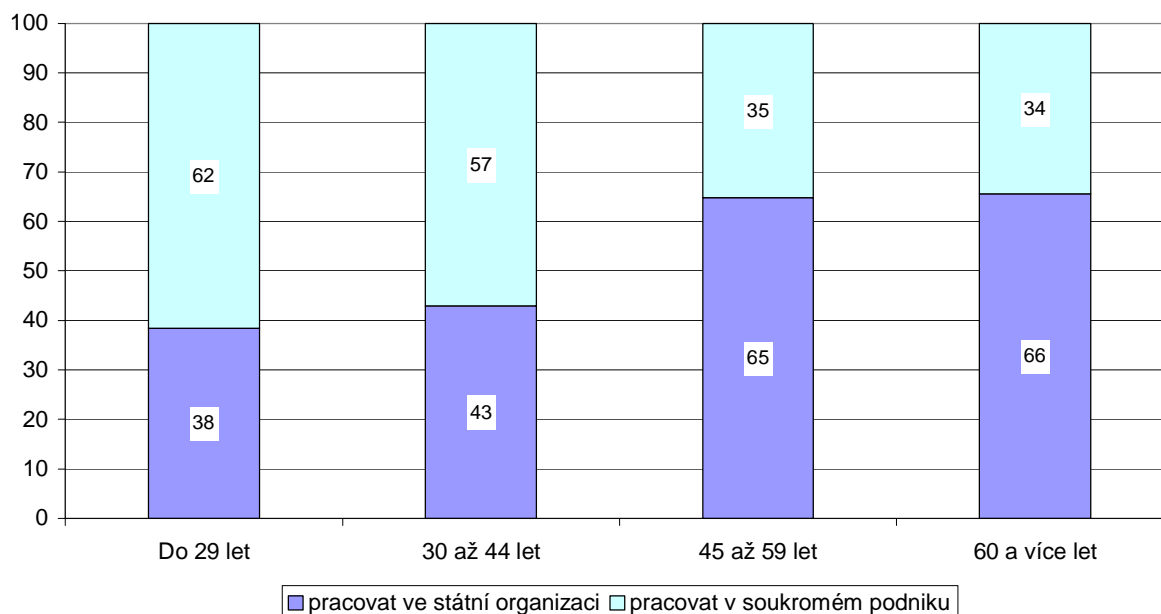
Pokud jde o rozdíly v generační mentalitě, pak všechny věkové skupiny hodnotí obdobným způsobem význam ctižádostivosti i usilovné práce pro dosažení úspěchu. Lidé ve věku do 29 let začali mezi roky 1992 a 1999 klást vyšší důraz na ctižádostivost, jejíž význam s věkem mírně klesá, a také si postupně začali uvědomovat hodnotu vzdělání, která se jim v roce 1992 zdála být méně důležitá než

starším věkovým skupinám (byli více nadšeni svobodou; jak upozorňoval např. Holý, byli to právě mladí lidé, jimž srovnání vlastních šancí a šancí lidí na Západě nedávalo spát).

Jednotlivé věkové skupiny se liší zejména v názoru, zda je práce pro člověka tou nejdůležitější činností v životě. S věkem vnímání důležitosti práce lineárně roste. Velké možnosti postupu mají častěji lidé ve věkové skupině do 45 let, potom další příležitosti klesají. Naopak s tímto věkem roste preference státního sektoru před soukromým (významné pro budoucnost je, že legitimizace soukromého sektoru proběhla u mladších lidí). Pro tuto skupinu by také podle jejího názoru bylo obtížnější nalézt přijatelné zaměstnání. Lidé ve věku do 29 let by si, na rozdíl od starších, častěji vybrali být podnikateli než zaměstnanci a jsou zároveň ochotni pracovat více hodin za více peněz. Pokud jde o hrdost na svou práci, nejsou mezi věkovými skupinami významné rozdíly, pouze v případě nevyučených dělníků a zemědělců roste hrdost na tuto profesi s věkem. V kvalitativní sondě se ukázalo, že být nevyučeným dělníkem je mezi mladými lidmi považováno za něco, za co je téměř potřeba se stydět (to považujeme za ukázkou selhání politických elit, které měly klást soustavný důraz na uznání těm, kteří naplňují cíle na všech úrovních každodennosti).

Graf 5:

Vybral by si: soukromý x státní sektor
(ISSP Pracovní orientace 1997; data ČR; údaje v %)

U všech věkových skupin došlo k poklesu souhlasu s názorem, že velké rozdíly v platech jsou důležité pro prosperitu země, naopak vzrostl pocit, že rozdíly v platech jsou u nás příliš veliké. Všechny skupiny také více souhlasily s názorem, aby vláda snížila rozdíly v příjmech (mladí lidé s tím sice souhlasili méně často než starší, ale rozdíl byl jen v míře souhlasu, a to dokonce již v roce

1992 – předávání rovnostářství v mentalitě je zde patrné). Zajímavé však bylo hodnocení na škále sociálního postavení – u nejmladší věkové skupiny došlo k výrazné tendenci umisťovat se do vyšších pater společnosti. Tento posun způsobili zejména nejmladší lidé, kteří teprve vstupovali do života a vnímali své pozice a šance lépe („půl na půl“) než starší lidé (ti naopak v roce 1992 i 1999 hodnotili své postavení nejhůře). Co do politických preferencí se všechny skupiny odklonily od neoliberální koncepce obdobným způsobem, ani ne tak v souladu se svým postavením, spíše jakoby pod vlivem působení národní mentality, které delegitimizovalo nastavené modernizační prostředky transformace jako nespravedlivé.

- **Porovnání skupin v mezinárodním kontextu**

Jednotlivé skupiny jsme dále porovnávali mezi sebou v mezinárodním kontextu s cílem zjistit, zda přes vliv národní mentality nebudou postoje některých skupin natolik odlišné, aby v globálním pohledu mohly být přiřazeny do clusteru sociálních skupin z převážně moderních zemí. Takové přiřazení jsme identifikovali v postojích k sociálním nerovnostem pouze u českých odborníků, podnikatelů a členů vyšší třídy. V pracovních orientacích jsme takové přiřazení identifikovali u příslušníků střední třídy a vyšší třídy. Je tedy zřejmé, že zatímco si členové střední třídy zachovávali silnou rovnostářskou mentalitu, podpořenou pocitem nespravedlnosti z nově vznikajících nerovností a zvolených transformačních prostředků, z hlediska svých pracovních orientací nebyli na pracovním trhu až tak ohroženou skupinou, nýbrž měli již „našlápnuto“ k úspěšnému zdolání „transformačního kopce“ (ohrožení se cítili být zejména manuálně pracující zaměstnanci). Nešlo tedy jen o to, že by transformační prostředky zvolené pravicovou ODS byly delegitimizovány kvůli nějakému zásadnímu ekonomickému neúspěchu. Ten se podařilo ČSSD také velmi snadno zvládnout pomocí deficitních rozpočtů a přivést hospodářství k rekordnímu růstu. Spíše šlo o to, že nová moc a vznikající struktura narazila na mantinely společenské mentality, a to nejen ekonomicky ohrožených skupin, které neměly možnost dostatečně profitovat z modernizačního procesu, ale zejména v případě střední třídy, která je tradičně oddána morálce a silnému pocitu spravedlnosti (a v postkomunistických zemích také značnému rovnostářství, které nedokázalo rozlišovat dostatečně mezi zaslouženým a nezaslouženým úspěchem).

Působení skupinových mentalit vedlo ke změně transformačních prostředků směrem k sociálně orientovaným řešením. Tento proces působení mentality byl iniciován podobně jako vznik kulturního traumatu (J. Alexander) – jde o to, aby zkušenosti či očekávání v mentalitě členů skupiny byly rozpoznány skupinou jako významné požadavky, které skupina vezme na svá bedra a pomáhá tím vyrovnat se s prožitými událostmi na úrovni své identity, která se pak prosazuje v politickém chování členů skupiny.